

Szegedi Tudományegyetem
Gazdaságtudományi Kar

A foglalkoztatás szintje és szerkezete az Uniós csatlakozás tükrében
Ph.D. értekezés

Tézisek

Lakatos Judit

Budapest, 2000.

1. Bevezető

A dolgozat témaválasztásának kettős motivációja volt. A magyar munkaerő-piac igen rövid idő alatt került egy olyan sajátos helyzetbe, melyet egyszerre jellemez a munkanélküliség relatív alacsony szintje, s a gazdasági fejlettségünkhöz, illetve a közel hasonló gazdasági pontenciállal rendelkező közép- és kelet-európai országokhoz képest is alacsony foglalkoztatási ráta. Kézenfekvő tehát az az igény, hogy mélyebben megismerjük a kialakult helyzet gyökereit, a lezajlott folyamatokat, reális képet kapjunk a munkaerő-piacról, melyhez hozzátartozik annak feltárása is, hogy hányan és milyen okból maradnak a potenciális munkaerő-kínálatot jelentő népességből attól távol, kitérve itt helyzetüket, piacra lépési esélyeiket tekintve az átlagtól élesen elkülönülő olyan csoportokra, mint a kisgyermekes nők, az idősek, vagy a romák. A másik, ezzel egyenrangú motivációt az az igény jelentette, hogy legalább vázlatosan képet alkossunk hazánk foglalkoztatási jövőjéről a várható uniós csatlakozás tükrében, a kép felrajzolásához bázisnak tekintve a jelenlegi foglalkoztatási és demográfiai helyzetet, és felhasználva azoknak az előrejelzésnek a főbb általános megállapításait, melyek az EU tagországokra vonatkozóan a közelmúltban készültek.

2. Adatháttér, kutatási előzmények

A dolgozat hazai adatháttérét a KSH-nak negyedévente mintegy 30 ezer magyar magánháztartásra kiterjedő – s így a legnagyobb folyamatos háztartásstatisztikai felvételnek minősülő – munkaerő-felmérése adta. Az 1992-ben bevezetett munkaerő-felmérés nemcsak nemzetközileg összehasonlítható módon képes a népesség gazdasági aktivitására vonatkozó információk biztosítására, de egyben számos olyan ismérvet is tartalmaz, mely lehetővé teszi a munkaerő-piac „finom” struktúrájának megismerését. Az adatbázis azonban csak a keretfeltételek meglétét jelentette, az elemzés speciális céljaira azonban új kérdéseket kellett megfogalmazni és biztosítani kellett a megválaszolásukhoz szükséges új feldolgozásokat is. Jelentős segítséget jelentett, hogy 1998-1999-ben egy az OFA finanszírozta kutatás keretében e munka

egyik szakasza, az inaktív állomány vizsgálata sikeresen lezárult. Az általam vezetett kutatás nyomán elkészült tanulmányt több szakmai fórum is megvitatta, s az elhangzott észrevételeket – például a speciális munkaerő-piaci helyzetű csoportok részletesebb bemutatásának szükségességét, vagy az úgynevezett munkaerő tartalék nagyságának számszerűsítési igényét – jelen dolgozatnál figyelembe tudtam venni. Az utóbbi érdekessége, hogy az Eurostat a jelen tanulmányban is alkalmazott módszerhez meglehetősen hasonló eljárást követve úgynevezett munkaerő-piaci tartalékszámítási eljárást dolgozott ki, melynek alapján a tagországok egy részére vonatkozóan 2000 végén e számítás el is készült. A dolgozat másik előzményét az 1993-94 között a nyugdíjbiztosítási reform előkészítésének keretében végzett foglalkoztatási előreszámítás jelentette. A módszer itt is a szakdolgozatban követett azonos volt. A szakirodalom alapján a hazai munkaerő-piaci statisztikai adatokat és ismereteket felhasználva, korcsoportra (korévekre) vonatkozóan nemenként megbecsültem a foglalkozási rátákat, majd a foglalkoztatottak abszolút számát a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete által elkészített népességprognózis felhasználásával számítottam előre. Jóllehet minden előrejelzés igen jelentős bizonytalanságot rejt magában, és ez a megállapítás a munkaerő nagyságára vonatkozóan különösen igaz, még akkor is, ha olyan előre nem látható krízis, mint ami a 90-es évek fordulóján Magyarországon zajlott, remélhetőleg nem befolyásolja a jövőbeni ténytípusokat, mégis a prognózis megismétlésére bátorított, hogy az 1994-ben elkészültet a 2000-ig terjedő időszak ténytípusai elfogadható szinten igazolták. Az eredeti előrejelzés nem számolt a migrációs hatással, mivel ez a kérdéskör csak a küszöbön álló EU csatlakozás tükrében nyerte el mai jelentőségét. A migrációs változattal történő kiegészítéshez, mint ahogy az egész prognózis készítéshez, nagy segítséget, szellemi háttérrel jelentett a Világbanki finanszírozásban a terület legavatottabb művelője Tímár János professzor vezette team által 1996-ban publikált „Munkaerő-kereslet és -kínálat” című tanulmány.

3. A dolgozat felépítése

A kitűzött elemzési célnak megfelelően a dolgozat három jól elkülöníthető részre tagolódik. Az első fejezet a jelenlegi munkaerő helyzet kialakulásához vezető foglalkoztatási statisztikai adatok segítségével felrajzolja és elemzi a munkaerő-piacon kívül maradó munkaerő-piaci kapcsolatának szorosságát. A fejezetet a potenciális munkaerő-piaci tartalékra vonatkozó becslés zárja. A következő fejezet

szerves folytatásaként az előzőnek kitér a roma népesség, az idősebbek, a nyugdíjhoz közelállók és a kisgyermekes nők munkaerő-piaci helyzetére, arra, hogy számukra mit tartogat a várható jövő, milyen feltételeknek kellene teljesülniük ahhoz, hogy kilátásaik javuljanak, vagy legalább ne romoljanak tovább. A kisgyermekes nők és az idősebb munkavállalók esetében kísérletet teszek az EU országokat jellemző, a hazaitól eltérő, illetve azzal azonos vonások bemutatására is.

A foglalkoztatotti létszám előrejelzése adja a harmadik fejezet gerincét, az általánosítható tendenciák megtalálásához felhasználva az Unió tagországaiban készült előrejelzéseket és a legutóbbi foglalkoztatási jelentéseket. A rendelkezésre álló anyag bőségéhez nagyban járult hozzá az, hogy 1997-ben az amszterdami csúcson a tagországok közös foglalkoztatás-politikai irányelveket fogadtak el, mely alapján az országok éves akcióterveket, és ezek teljesüléséről, a várható kilátásokról rendszeres beszámolókat készítenek. A prognózis ismertetése előtt az abban figyelembe vett általános és sajátos magyar tendenciákat külön is összefoglaltam. Mivel a migráció kérdése az uniós csatlakozás miatt különösen fontossá vált, annak várható alakulásáról szóló elemzés zárja a fejezetet.

4. A dolgozat főbb következtetései

Pontokba szedve a legfontosabb a megállapítások és következtetések, amelyekre a tendenciák és a számadatok elemzése nyomán jutottam, a következők:

- a. A magyar munkaerő-piacot a 80-as 90-es évek fordulóján ért megrázkódtatás jelentősnek és tartósnak minősíthető. Olyannak, amely a következő évtizedekben is nagy mértékben meghatározza a foglalkoztatási helyzet alakulást, még akkor is, ha a közeli jövőben a foglalkoztatási szintet általánosságban alakító tényezők szerepe már fokozatosan erősödni fog.
- b. A foglalkoztatás jövőjének szempontjából meghatározott tényezők közé tartozik a fiatalok esetében az iskolában töltött idő meghosszabbodása, ami a fiatal korosztályokat egyre inkább kívül tartja a munkaerő-piacon. E téren viszonylag már kisebb a középfokú oktatásban rejlő tartalék, mivel a rövidebb képzési idejű

szakiskoláktól a hosszabb, érettségit is adó képzések irányába történő átstrukturálódás a 90-es években részben már végbement. A felsőfokú oktatás jelenleg évente a jelentkezők kb. felét tudja befogadni, mely arány a jövőben – a férőhelyek változatlan száma mellett is – növekedni fog, mivel a nagy létszámú korosztályokat lényegesen kisebb létszámú korosztályok fogják követni. A mennyiségi növekedéssel azonban a megszerezhető végzettségek munkaerő-piaci leértékelődése is együtt járhat, mely a jelenleginél érdemben nagyobb arányú diplomás munkanélküliséget eredményezhet.

- c. A jelenlegi, a számunkra mérvadó országokkal történő összehasonlításban is rendkívül kedvezőtlen, aktivitási arány kialakulásához jelentős mértékben járult hozzá az, hogy a munkanélküliség kezelésének legelterjedtebb módszere a 90-es évek első felében a korai nyugdíjazás volt. Ez eredményezte azt, hogy a kétezredik év fordulóján a munkavállalási korú népességben belül is jelentős arányban vannak jelen a nyugdíjba részesülők. Gazdasági élénkülés esetén a nyugdíjasok munkaerő-piaci jelenléte – főleg a relative fiatalabb korosztályba tartozók esetében – nőhet, mint történt az 1999-ben, ez azonban csak időleges hatást jelent és az alapfolyamatot nem befolyásolja. A korai nyugdíjba vonulás lehetőségének széles körű igénybe vétele az idősebb korosztályok foglalkoztatottsági mutatóit 5-10 évig még érdemben meghatározza, s a társadalom számára tartós tehervállalást eredményez.
- d. Ugyancsak a 90-es évek eleji gazdasági folyamatoknak eredményeként alakult ki, illetve nőtt meg a munkavállalási korú népességben belül az a réteg, mely nem tanulás, gyermekgondozási ellátás, vagy nyugdíj igénybevétele miatt van távol a munkaerő-piacról. Ez a – nagyságrendileg az általánosan jellemzőnél korábban nyugdíjba vonultakkal közel azonos számosságú – réteg potenciálisan a mai magyar munkaerő-piac legnagyobb tartaléka. Nagyságát jelzi, hogy 1999-ben a 285 ezer munkanélküli mellett a munkaerő-felmérés mintegy 536 ezer olyan munkavállalási korú úgynevezett egyéb inaktívat is kimutatott, aki nem tanulás miatt volt távol a munkaerő-piacról, s aki se nyugdíjban, se gyermekgondozási ellátásban nem részesült. Mivel 2000-ben a foglalkoztatási helyzet érdemben nem módosult, a réteg kiterjedése is mérsékelten változott csak. Az ide tartozók többségének van munkaerő-piaci kapcsolata. A nők 68%-a, a férfiak 66%-a

korábban foglalkoztatott volt, s az érintettek közel fele a jövőben valamikor szeretne újra foglalkoztatottá válni. A munkanélküliek és az úgynevezett egyéb eltartottak együttes létszámából kiinduló becslés szerint tehát jelenleg a hazai munkaerő-piac kínálati oldala mintegy 400-500 ezer a munkaerő-piachoz szorosabban, és 150-200 ezer lazábban kötődő munkavállalási korából tevődik össze. Meg kell azonban jegyezni, hogy a (potenciális) kínálat minőségi jellemzők és területi elhelyezkedés tekintetében a munkaerő-piaci keresletnek csak kevésbé felel meg.

- e. A jövőben a magyar munkaerő-piacot, a foglalkoztatottság alakulását is egyre inkább azok a tényezők alakítják, melyek az EU országokban már éreztetik hatásukat, vagy amelyek hatásának becslésére ott már kidolgozott, elfogadott prognózisok léteznek. Így a női foglalkoztatás hazai szintje biztos, hogy a 80-as évekre, a teljes foglalkoztatás időszakára, jellemzőnek tartósan alatta marad. A fiatalabb korosztályokba tartozók esetében a gyermekvállalás miatti munkaerő-piaci távollét átlagos ideje tovább nőhet. (Az EU országok többségében az anyák jelentős része csak akkor áll – újra – munkába, amikor a gyerekek túl vannak a kisiskolás koron.) Ahhoz azonban, hogy e távollét ne kényszer legyen, és a visszatérés ne járjon krízis helyzetek kialakulásával, a családsegítő szolgáltatások fejlesztésében, a gyermekes szülők igényét jobban figyelembe vevő munkafeltételek törvényi keretrendszerének biztosításában állami szerepvállalásra is szükség van.
- f. A munkaerő kínálat demográfiai okokból az elkövetkező években Magyarországon is csökkenni fog és a népesség korstruktúrája fokozatosan a középkorosztályok, majd az idősebbek irányába tolódik el. Részben munkaerő-szükségleti oldalról, de ami legalább ilyen lényeges, finansziális okokból is szükséges a munkaerő-piaci kilépés lehetőségeinek a szűkítése a nyugdíj (járadék) szabályok változtatásán (de minimálisan a jelenlegi rendszer fenntartásán) keresztül. Valószínűsíthető viszont az is, hogy a jövőben mind nagyobb arányban központi pénzeszközökből kell finanszírozni azokat a képzéseket, átképzéseket, melyeket azok kedvezőtlen megtérülési mutatói miatt a munkáltatók az idősebbek esetében már nem vállalnak.

- g. A nyugdíjazási hullám eredményeként ma az 55–59 éves férfi korosztály aktivitása kiugróan alacsony. 1999-ben az 55–59 éves korcsoportra jellemző ráta 25 százalékponttal maradt el az 50–54 évesekétől, de még ennél is 34 százalékponttal alacsonyabb a 60–64 éves korosztályé, melybe tartozók többségének a különböző kedvezmények igénybevételével még lehetősége volt a 60 éves kor betöltése előtti nyugdíjazásra. Nyilvánvaló, hogy olyan relatíve fiatal korban történő tömeges kiválásra, mint amit a 90-es évek eleji gazdasági recesszió és a hozzákapcsolódó, a munkaerő-piaci feszültség csökkentésére irányuló intézkedések eredményeztek, már nem kell számítani. Az elkövetkező időszakban így a legnagyobb foglalkoztatotti aránynövekedés a férfiak esetében és az 55 éven felüli korosztályokban várható. Jóllehet ez fokozatosan lesz, reálisan lehet azzal számolni, hogy 2020-ig a középkorosztályok aktivitásában mutatkozó jelenlegi igen markáns eltérések érdemben csökkennek. A nőknél a 45–49 éves, illetve az 50–54 éves korcsoport (vagyis az 1997-ig érvényes nyugdíjkorhatárt közvetlenül megelőző és az eggyel fiatalabb ötéves korcsoport közötti) foglalkoztatási hányados különbsége jóval kisebb, mint a férfiak esetében, azaz itt a kiegyenlítődés is mérsékeltebb lesz.
- h. A demográfiai és a munkaerő-piaci tendenciákon alapuló becslés eredménye szerint a férfiak foglalkoztatottsági rátája 2005-ben még érdemben alacsonyabb lesz, mint az Unió átlag, és még a dél-európai országokra jellemző – egyébként alacsony – szinttől is elmarad, hiszen ezen arány kialakulásában túl sok olyan tényező játszott szerepet – a korai nyugdíjazásban, beleértve a rokkantnyugdíjazást is, az idősebb középkorosztály nagyfokú érintettsége; a roma népesség nehezen visszafordítható munkaerő-piaci kirekesztődése; a szociális segéllyel kombinált alkalmi munkavégzésen alapuló létformára történő tartós berendezkedés stb. – melyek hatása ilyen időtávon belül nem eliminálható. Valószínűtlen az is, hogy a férfiak uralta területeken a jövőben olyan méretű pótlólagos munkaerő-kereslet alakulna ki, mely nyomást gyakorolva a munkaerőpiacra, jelentős kínálatot generálna és egyben fel is szívná azt. Ez már csak azért is valószínűtlen, mert a külföldi tőke vállalat alapítási dömpingje alapvetően egy egyszeri és megismételhetetlen folyamathoz, a már befejezettnek tekinthető privatizációhoz kapcsolódott. Hosszabb, 20 éves időtávon a férfiak foglalkoztatási aránya elérheti a relatív alacsony foglalkoztatási hányados

jellemezte tagországok szintjét, miközben a tagországi prognózisok többsége a férfiak csökkenő (legalábbis nem növekvő) aktivitásával számol.

- i. A női foglalkoztatás tekintetében némileg más a helyzet. A nyolcvanas évek végéig Magyarországot – hasonlóan a többi ún. első körös volt szocialista országhoz – a nők magas, az azonos korcsoportok esetében a férfiakétól alig elmaradó munkaerő-piaci jelenléte jellemezte. Ennek eredményeként a magyar nők foglalkoztatási arányszáma jelenleg is lényegesen kevésbé marad el az Uniós átlagtól, mint a férfiaké, és továbbra is magasabb, mint a női foglalkoztatás szempontjából a legrosszabb helyzetű dél-európai országokban. Ráadásul ott, ahol a nők foglalkoztatottsági szintje kiugróan magas, egyben jelentős a részmunkaidőben foglalkoztatottak hányada. Teljes munkaidős létszámra átszámolva tehát a nők foglalkoztatottsága Magyarországon még ma is meghaladja az Uniós átlagot, s ez minden valószínűség szerint így lesz 2005-ben is. Az előreszámításnál figyelembe vett premisszákból következik, hogy ugyanazon okokból, mint a férfiaknál, a női foglalkoztatottság is emelkedik, és valószínű, hogy 2020-ban már nem marad el az akkori Uniós átlagtól, még akkor sem, ha közben az Uniós átlag – főleg a ma még alacsony foglalkoztatási arányszám jellemezte dél-európai országok felzárkózása következtében – szintén nőni fog.
- j. Taggá válásunk esetén sem kell attól tartani, hogy a munkaerő migrációja a jelenlegihez képest nagyságrendekkel nőne, mint ahogy nem volt ilyen következménye a görög, spanyol, vagy portugál csatlakozásnak sem. Forrás oldalról tehát alapvetően a hazai demográfiai folyamatok lesznek a jövőben is a munkaerő-piaci helyzet meghatározói.
- k. Specifikus munkaerő-piaci problémát jelent Magyarországon a cigány etnikumhoz tartozók tartós kirekesztettsége, annak dinasztikus (öröklődő) jellege. Ha a közeli jövőben sikerülne is valóban hatékony és a cigányság széles rétegét megérintő munkaerő-piaci eszközrendszereket és programokat kidolgozni és bevezetni, illetve az oktatási rendszer képessé válna arra, hogy a családi környezet jelentette hátrányt legalább részben kiegyenlítsse, az elkövetkező két évtized akkor sem lesz elegendő ahhoz, hogy a cigányság esetében a foglalkoztatási

szint elérje a 80-as évek közepére, végére jellemzőt. Hatékony intézkedések meghozatala nélkül azonban e réteg leszakadása, kirekesztődése az egész társadalom számára elviselhetetlen következményekkel járhat.

- i. A munkaerő kínálatnak és kereslet struktúrájának természetesen többé-kevésbé összhangban kell lennie ahhoz, hogy a foglalkoztatási szint távlati alakulására adott becslések megvalósuljanak. Amiben a hazai és a külföldi szakemberek között egyetértés van, az az, hogy a munkaerőnek képzettnek és továbbképezhetőnek kell lennie. Azokra, akik csak alapfokú, vagy általános középfokú végzettséggel rendelkeznek már ma sem tart igényt a munkaerő-piac, mint ahogy azokra sem, akik szakmai ismereteiket nem újítták meg, vagy nem szereztek az eredeti mellé más irányú szakképzettséget.
- m. A 90-es évek új munkahelyeinek elég jelentős része multinacionális cégek egyszerűbb betanított munkát igénylő tevékenységeinek idetelepítésével jött létre. Jóllehet e cégek is valamilyen fokon képzett munkaerőt keresnek, de elég ha ez a képzettség megfelelő alap a néhány napos, hetes vállalati betanító tanfolyam sikeres elvégzéséhez. A munkaerő-költség fokozatos, a csatlakozással szükségszerűen vele járó konvergálása miatt azonban az ilyen típusú munkahelyek kínálatának további jelentős bővülésére kevés az esély, sőt meg kell barátkozni azzal a gondolattal is, hogy a nálunk letelepedett vállalkozások egy része is idővel olcsóbb bérű országokba helyezi át az élőmunka igényesebb tevékenységeit. Ezzel csökkenhet, legalábbis az ipar területén, a középfokú szakképzettséget igénylő munkaerő iránti igény. E körülmények között a rugalmasság, az adaptációs készség mindenképpen a jövő munkaerő-piacán jelentősen felértékelődő készségek közé sorolódik. Csak aki rendelkezik velük, az lesz képes a munka gyorsan változó világához alkalmazkodni.

5. A dolgozat témájában megjelent publikációk

- Lakatos Judit: [1995] Női munkanélküliség a 90-es években
(Statisztikai Szemle, 73. évf. 8-9. szám)
- [1996] Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő
letelte után
(Statisztikai Szemle, 74. évf. 7. szám.)
- [1997] A családtámogatási rendszer hipotetikus változtatásának
makro-és mikroökonómiai hatása KSH-PHARE-ACE
projekt október (Cikként Statisztikai Szemle 76. évf. 6.
szám)
- [1997] Munkaerő-piaci pozíció és gyermekvállalás
(Statisztikai Szemle, 75. évf. 11. szám)
- [1999] Poverty and unemployment (Ödön Éltető – Judit Lakatos
Mária Rédei)
(Statisztikai Szemle 1999. évi angol nyelvű különszáma)
- [1999] A munkaerő-felmérés célzott másodfeldolgozása a nem
foglalkoztatottak összetételének vizsgálatához
(Zárótanulmány)
(OFA 1999. Kutatásvezetőként: Lakatos Judit)
- [2001] Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő
után
(Statisztikai Szemle, 79. évf. 1. szám)